

سرگذشت طلایی‌ترین ایوانِ ایران

مرضیه ترابی ا صحن انقلاب اسلامی که در تاریخچه نام‌گذاری اش، نام‌هایی همچون «عتیق» و «سقاخانه» را می‌توان یافت، قدیمی‌ترین صحن حرم‌رضوی است که‌برای زائران امروزی، دردسترس و قابل مشاهده است، صحنی که شاید بیش از هر مکان دیگری در حرم مطهر، برای زواری که‌باخانواده به پابوس حضرت آمده‌اند و می‌خواهند جایی را برای قرار پس از زیارت برگزینند، موضوعیت دارد. بعضی از پدربزرگ‌ها و مادربزرگ‌های ما، عادت کرده‌اند که در این صحن نمازهای یومیه خودشان را اقامه کرده، زیارت‌نامه بخوانند. صحن انقلاب امروز وعتیق دپیروز، افزون بر این ویژگی‌های خاص و معنوی، دوویژگی بارز دیگر هم دارد، اول اینکه‌نماد باشکوه معماری ایرانی اسلامی است و دیگر اینکه تاریخ طولانی وپرفرازونشیبی را درحافظه‌اش ذخیره کرده، آن قدر که نوشتن درباره آن، ساعت‌ها وقت و صدهاوشایدهزاران صفحه‌یادداشت وفیش برداری طلب می‌کند. برای همین، در نوشتار پیش‌رویتان، بسنده کرده‌ایم به یکی از بخش‌های مهم و قدیمی صحن عتیق، ایوانی که زیبایی اش خیره‌کننده است وجذابیت‌نمائی آن، هربیننده‌ای را سرشوق می‌آورد. می‌خواهیم درباره قدیمی‌ترین ایوان صحن عتیق و شاید حرم رضوی صحبت کنیم؛ ایوانی که در طول تاریخ، بارهاوبارها ظاهر آن تغییر کرده و به همین مناسبت، نامش نیز، دستخوش تغییر شده است.

- معمای قدمت ایوان طلا

غیاث‌الدین بن همام‌الدین، مشهور به «خواندمیر»، مورخ نامدار قرن نهم و دهم هجری قمری و نویسنده کتاب مشهور تاریخ «حبیب‌السیر»، اثری دارد در مدح وستایش امیرعلیشیر نوایی (درگذشته به سال ۹۰۶ قمری)، وزیر دانشمند و سیاست‌مدار سلطان حسین باقرای تیموری و از علاقه‌مندان به حضرت ثامن‌الحجج^(ع). نام این کتاب «مکارم‌اخلاق» است. خواندمیر در فرازی از این کتاب که به‌ساخت‌وسازه‌های امیرعلیشیر نوایی مربوط می‌شود (صفحه ۹۶)، می‌نویسد: «دارالحفاظ که در مشهد مقدسه داخل روضه رضویه – علی صاحبها السلام و التحیه- ساخته‌اند و آن را به نقوش اسلامی و عُثمّانی از لاجورد و طلا در غایت تکلف پرداخته‌اند و ایضا ایوانی در حد کمال رفعت ونهایت زب و زینت در همان روضه شریفه بنا کرده‌اند و غورخانه‌ای (آشپزخانه) نیز احداث نموده‌اند که هر روز در آنجا به اطعام فقرا و ضعفا و ایتام قیام نمایند.» اگر قول خواندمیر را بپذیریم، باید بگوییم که ایوان طلا، یعنی قدیمی‌ترین ایوان صحن عتیق، از آثار امیرعلیشیر نوایی در حرم رضوی است و از همین رو، در برخی متون قدیمی و پژوهش‌های نوین، آن را با نام «ایوان امیرعلیشیر نوایی» معرفی می‌کنند و آن‌طور که مرحوم عزیزا... عطاردی در جلد نخست «فرهنگ خراسان»، آورده‌است، سال ساخت آن باید ۸۷۵ تا ۸۸۵قمری(۸۴۹ تا ۸۵۹خورشیدی) باشد و از عمرش، دست کم ۵۴۰سال می‌گذرد. با این فرض، باید ایوان طلا را قدیمی‌ترین ایوان حرم رضوی بدانیم و معتقد باشیم که پیش از آن، ایوان دیگری در مکان فعلی وجود نداشته‌است. الگوی معماری این بخش از صحن عتیق نیز، همین مسئله را گواهی می‌دهد. می‌دانیم که ساخت نخستین مناره حرم رضوی، احتمالاً همین مناره‌ای که ایوان طلا پشت به آن داده‌است، در دوره غزنوی انجام شد و طبق نظر برخی مورخان، ساختار معماری حرم مطهر که شامل روضه منوره و مناره کنار آن بود، به معماری میل ایاز، در منطقه سنگ‌بست شباهت داشت. به همین دلیل، ورودی حرم رضوی نیز در مکانی غیر از محل

ساختن ایوان طلا قرار گرفته بود، احتمالاً جایی در نزدیکی محل فعلی پنجره فولاد. در واقع تا زمانی که نخستین صحن، یعنی همین صحن عتیق، در دوره تیموری پانگرفت، ساخت ایوانی به این شکل وشمایل موضوعیت نداشت. براین اساس، می‌توان باور کرد که قدمت ایوان طلا به دوره تیموری باز می‌گردد و قبل از آن، دستکم ایوانی با این شکل و شمایل، حالا کمی جمع و جورتر، وجود نداشته است.

- معمای معماری ایوان

امیرعلیشیر نوایی از آن مردان نیک روزگار خود بود، آدمی سیاست‌مدار که اهمیت فراوانی برای فرهنگ و اعتقادات دینی قائل می‌شد و دست برافراستی فراوان به ثامن‌الحجج^(ع) داشت. نتیجه این ارادت، تداوم توسعه‌های عمرانی حرم رضوی در دوره فعالیت و حیات سیاسی و اجتماعی امیرعلیشیر نوایی بود. او به پیروی از بزرگان دربار تیموری که طی دهه‌های قبل به عُمران حرم رضوی و توسعه ابنیه شهر مشهد اهتمام ورزیدند و بناهای زیبا و منحصر به فردی را -مانند مسجد گوهرشاد- پدید آوردند، خود مرام‌برای ایجاد نخستین صحن در حرم‌رضوی، جزم کرد. به این ترتیب، سنگ بنای صحن عتیق، بیش از ۵۵۰سال قبل گذاشته‌شد. مساحت این صحن، یک چهارم صحن فعلی بود و در ظاهر ایوان ورودی در گوشه جنوب‌غربی آن قرار داشت. این نکته‌ای است که برخی مورخان و پژوهشگران به آن اشاره کرده‌اند، اما چنین دیدگاهی نمی‌تواند مسئله متقارن نبودن ایوان در ضلع جنوبی صحن را حل کند، جز اینکه بپذیریم یا محل قرار گرفتن ایوان در وسط ضلع جنوبی بود یا برای توسعه بعدی، تمهیداتی اندیشیده شد که البته، عُمر امیرعلیشیر نوایی کفایت نکرد و کار به دوره صفویه و عهد شاه‌عباس یکم کشید. به هر حال، این ایوان چشم‌نواز با تمهیدات و تالاش‌های امیرعلیشیر به سرانجام رسید و محوری شد برای طراحی صحن بزرگ عتیق در دوره صفوی. نکته جالب اینجاست که حتی امروز، پنجره فولاد که روبه‌روی ضریح مطهر و در مجاورت مسجد بالاسر قرار دارد، در مرکز ضلع جنوبی صحن عتیق نیست و این نکته نشان می‌دهد که در

معماری ۵۰۰سال قبل، طراحی فضای صحن،مستقل از فضای روضه منوره انجام شده است.
● کاربری ایوان طلا چه بوده‌است؟
سؤالی که شاید از فرط معلوم بودن جوابش، کمتر به ذهن مخاطبان برسد، کاربری این ایوان است. در ظاهر همه ما روی کاربری ایوان به‌عنوان در ورودی روضه منوره از سمت شمال، توافق داریم، اما این قول چندان مطمئن نیست. شاید خیلی‌ها ندانند که یکی از مهم‌ترین کاربری‌های ایوان در معماری قدیم، ایجاد فضای درس و بحث بوده‌است. این را می‌شود در معماری مدارس علمیه قدیم به‌خوبی دید؛ استاد در مرکز ایوان جای می‌گیرد و انبوه شاگردان، پای کرسی وی می‌نشینند و کسب فیض می‌کنند. اما آیا ایوان طلا، در سرگذشت خودش، روزگار کلاس درس بودن را هم تجربه کرده‌است؟ هرچند اطلاعاتی در این باره نداریم، چنین فرضی اصلاً محال نیست. می‌دانیم که ایوان روبه‌روی ایوان طلا، مشهور به ایوان عباسی که امروزه محل ورود و خروج از بست شیخ طبرسی به داخل صحن عتیق است، تا پیش از تخریب‌های گسترده دوره پهلوی، هنوز کاربری «مُدرس» و مکان تدریس داشت و بعدها از آن به‌عنوان معبر خروجی شمال صحن عتیق استفاده کردند؛ بنابراین خیلی دور از ذهن نیست که فرض کنیم ایوان طلا هم روزگاری چنین کاربری و جایگاهی داشته و کلاس درس بوده‌است.

- بازسازی ایوان پس از زلزله ۸۴۰قمری

ظاهراً تزیینات ایوان، در همان ابتدای کار، تفاوت چندانی باتزیینات موجود درمسجد گوهرشادنداشت؛ تزییناتی چشم‌نواز و لاجوردی که در دوره صفویه نیز حفظ شد و تا سال ۱۰۸۴قمری(۱۰۵۲خورشیدی) و اوایل دوران سلطنت شاه سلطان حسین، آخرین فرمانروای دودمان صفوی، دوام آورد. اما در این سال، زلزله‌ای مهیب در مشهد رخ داد که به برخی ابنیه اماکن متبرکه آسیب فراوان زد. ایوان جنوبی صحن عتیق نیز، درازمجا درچار تخریب جدی شد. به همین دلیل، معماران و هنرمندان آن عهد، برای تعمیر ایوان کمر همت بستند و آن را به شکلی

عکس احمد حسینی افشار

باشکوه‌تر بازسازی کردند. کتیبه پیشانی ایوان که یکی از مهم‌ترین کتیبه‌های حرم رضوی است، توسط محمدرضا امامی، خطاط نامدار عصر صفوی و با خط ثلث، در سال ۱۰۸۵قمری(۱۰۵۳خورشیدی) نگارش یافت و از باب امانت‌داری، نام سلطان حسین باقرا هم در این کتیبه ماندگار شد.

- روایت طلایی شدن ایوان

اما حکایت طلا کردن ایوان، برمی‌گردد به عصر نادرشاه و دوران اوج و اعتلای جایگاه سیاسی مشهد به‌عنوان پایتخت ایران. نادرشاه اول برای جلوه‌دادن بیشتر به فضای پایتخت و دوم، برای آنکه از فرمانروایان پیشین عقب‌نماند، برخی فعالیت‌های عمرانی را در حرم‌رضوی سامان داد که طلا کردن ایوان جنوبی صحن عتیق، یکی از آن‌ها بود، هر چند که محمدکاظم مروی، در «عالم‌آرای نادری»، علت این طلاکاری را، نذر نادرشاه به مناسبت فتح هرات می‌داند. این ایوان، بعد از طلاپوش شدن به دستور فرمانروای افشاری، به ایوان نادری شهرت یافت. کتیبه‌های داخل فضای طلاکاری، با خط نستعلیق و سال ۱۱۴۲قمری(۱۱۰۸خورشیدی) ساخته و نصب شد. افزون بر این، چند سال بعد، در ۱۱۴۵قمری(۱۱۱۱خورشیدی) کتیبه کمرگاه ایوان را نیز با خط ثلث محمدعلی بن سلیمان رضوی و متضمن احادیثی از امام‌رضا^(ع)، ساخته و نصب کردند. فضای داخلی ایوان طلا، حدود سال‌های ۱۲۹۲ تا ۱۲۹۴قمری، در دوران حکومت‌ظهيرالدوله بر خراسان و عهدناصرالدین‌شاه قاجار، مرمت و به‌همین مناسبت کتیبه‌ای نیز در آن نصب شده‌است. در دوره قاجار، باتوجه‌به احداث صحن نووطلاکاری ایوان آن، موسوم به ایوان ناصری، شاید کمتر به توسعه صحن عتیق توجه شد و بیشتر فعالیت‌ها در آن، جنبه مرمت و نگهداری داشت. اما در دوران حکومت مظفرالدین‌شاه، حوالی سال ۱۲۸۰ خورشیدی، با ورود نخستین مولد تولید برق به مشهد و نصب آن در ابتدای بالاخیابان، اولین لامپ الکتریکی تاریخ این شهر، در حرم رضوی وزیر همین ایوان طلای مشهور روشن شد. ظاهراً دستور داده بودند عکس مظفرالدین‌شاه را هم زیر لامپ نصب کنند!

چند نما از ایوان طلا در دوران های مختلف

چراغانی برای شفا!

این پنجره مکان دیگری برای عرض حاجت و توسل نمی‌یافتند. در خبر این روزنامه هم که در شماره چهارم و یکم به چاپ رسیده یکی از این موارد شفا در پشت پنجره فولاد آمده است، طبق نوشته این جریده در ۱۶ ربیع‌الثانی سال ۱۳۳۵ قمری فردی که فلج بوده‌است به حرم می‌رود و چند روزی را آنجا به امام توسل می‌کند و شفای می‌گیرد: «استشفاد حرم. مشهد. از قرار معلوم رستم نام سیستانی که سال‌ها فلج بوده و تکی می‌کرد، دو سه شب به طور توسل در حرم مطهر می‌رفته و استدعای شفا نموده بود. دیشب شفا حاصل نمود به‌طوری‌که هیچ تصور فلج در او نمی‌رود. امشب هم روزمان به‌قبیل حاجات تبدیل می‌شود آنچنان که بسیاری از حاجتمندان جز

در روزنامه ایران که سال ۱۳۳۵ قمری منتشر می‌شده، اخباری مربوط به شفای یک بیمار درج شده‌است. خبری که در مطبوعات زمان حال نیز دیده می‌شود با این تفاوت که ابتدا با دقت پرونده پزشکی شفا یافته بررسی شده، پس از تأیید نقاره‌خانه به‌صدادرمی‌آید، ولی آن زمان از این خبرها نبوده، هرکسی می‌توانسته چنین ادعایی داشته باشد. قصه این خبر هم از پشت پنجره فولاد شروع می‌شود. پنجره‌ای که از زمان صفویه بنا گذاشته شده تا کسانی که نمی‌توانند به داخل حرم بروند در پشت آن بایستند و امام را زیارت کنند، اما به مرور زمان به‌قبیل حاجات تبدیل می‌شود آنچنان که بسیاری از حاجتمندان جز

کذری بر وقف قرآن در حرم مطهر رضوی

یادگار کلام خدا در خانه نور

کمال سیستانی

سال ۱۳۹۶ خورشیدی یک زن و شوهر کرمانی، میراث خانوادگی خود را که قرآنی دست‌نویس متعلق به اواخر قرن ۱۲ هجری قمری بوده، به گنجینه مخطوطات آستان قدس رضوی اهدا می‌کنند. مدتی پس از این نیز خانمی با نام فرشته بلورچی، قرآنی به‌یادگارمانده از قرن یازدهم را که میراث آبا و اجدادی اش بوده، با عنوان وقف به آستان مقدس حضرت رضا^(ع) هدیه می‌دهد. این قرآن که چند سالی است، مهمان گنجینه مخطوطات حرم مطهر شده، به دلیل کیفیت کاغذ و خط... از شاهکارهای کتابت قرآن محسوب می‌شود. کارشناسان با بررسی این قرآن به ۴۳۰ ابتکار در نوشتن قرآن رسیده‌اند که مبتکر همه آن‌ها شخصی دانشمند در علم قرائات به نام «محمدابن محمود سمرقندی همدانی» متوفی به سال ۷۸۰قمری بوده‌است. همچنین در سال ۱۲۹۹ نیز یک استاد بازنشسته دانشگاه تبریز در سفارش به مشهد مقدس، نخستین کتاب چاپ‌سنگی ایران که عمری برابر با ۱۲۴۹ قمری داشته است تقدیم حرم مطهر می‌کند. گویا در انتهای این کتاب که یک جلد قرآن کریم است، چنین نوشته‌اند: «در زمان فتحعلی‌شاه و ولایت‌عهدی عباس میرزا، محمدصالح شیرازی به روسیه می‌رود و آنجا صنعت چاپ را می‌بیند و این صنعت را به تبریز منتقل می‌کند.»

- گنجینه‌ای با ۲۲ هزار نسخه خطی

سطر بالا تنها بخش و اندک گوشه‌ای از هزاران هزار عرض ارادتی است که هر ساله از سوی زائران با عنوان وقف پیشکش آستان ملاتک‌باب‌سیان رضامی‌شود. در این میان کلام...، مجیدمعنوی‌ترین و ارزشمندترین این وقف‌هاست که توانسته گنجینه‌ای بی‌نظیر از قرآن (۲۲ هزار نسخه خطی و جزوات قرآنی) را یکجا و در یک مکان و به یک نیت گردآورد. اگر بداندید همه کتاب‌های خطی آستان قدس رضوی ۵۶ هزار نسخه‌است، متوجه می‌شوید که تعداد قرآن‌های آن، تقریباً نیم این تعداد را شامل می‌شود.

- کشف قدیمی‌ترین قرآن حرم مطهر رضوی

اما وقف قرآن در آستان امام هشتم^(ع) تنها محدود به این زمان نمی‌شود و عمری بسیار طولانی به درازای چند قرن دارد. گواه این گفته هم سال قمری اهدای قدیمی‌ترین آن‌هاست، اسناد و شماره‌های تقویمی درج شده در وقف‌نامه این آثار نشان می‌دهد، قدیمی‌ترین قرآن وقف‌شده به آستان قدس رضوی، قرآن معروف به «کشوادبن املاس» است. یادگاری برجای‌مانده از سال ۳۲۷قمری که ماندگار شدنش در گنجینه آستان قدس هم روایتی شگفت دارد، در سال ۱۳۳۸ خورشیدی، هنگام تغییر و بهسازی بخشی از حرم، وقتی کارگران، سقف دارالسلام را خراب می‌کرده‌اند، کیسه‌ای بیرون می‌افتد که حاوی نسخ قدیمی بوده و بخش‌هایی از قرآن کشوادبن املاس (یکی از شاعران اهل بیت) در آن قرار داشته‌است. احمد گلچین معانی در مقاله‌ای با عنوان «شاهکارهای هنری شگفت‌انگیزی از قرون پنجم هجری و سرگذشت حیرت‌آور آن»، که سال ۱۲۵۴ نوشته شده‌است، به این اتفاق اشاره می‌کند و می‌نویسد: «بعد از تحقیق از معمرین (معماران) که رئیس اسبق کتابخانه نیز یکی از آن‌ها بود، همین قدر معلوم شد از سوابق ایام که تاریخ دقیق آن به‌درستی معلوم نیست، گونی‌های مزبور در قسمت فوقانی قرائت‌خانه سابق کتابخانه واقع در جنوب ایوان طلای صحن قدیم داخل در کمر پوشی ریخته شده بوده و متصدیان وقت در پنجاه سال پیش تصور می‌کردند، گونی‌های محتوی ورق‌پاره قرآن‌های خطی است که چون درست‌شدنی نبوده به احترام قرآن و برای اینکه زیر دست‌وپا نریزد به این شکل در آن حفره گذاشته شده‌است. از سال ۱۳۴۳ به بعد، ضمن توسعه حرم مطهر و احداث رواق‌های جدید و تعمیر بیواتات، گونی‌های موصوف با دست کارگران ساختمان و بدون اطلاع اولیای آستان قدس، چند بار از مکانی به مکان دیگر انتقال یافته تا اینکه در اوایل آبان سال ۱۳۴۸، یکی از خدمه تشریفات محل اخیر آن‌ها را در قسمت فوقانی دارالسلام بین دوپوش سقف حرم مطهر پیدا کرده، پس از کاوش، یک جلد بقایای قرآن سوخته و چند ورق و یک جزو سالم از میان آن‌ها بیرون آورده و نزد رئیس تشریفات برده و او به نیابت تولیت اطلاع می‌دهد و در نتیجه محتویات گونی‌ها رسیدگی شد و به کتابخانه انتقال یافت.»

در آن روزگار، کارکنان آستانه برای دانستن قدمت واقعی این قرآن که البته تاریخ کتابت داشته، به کارشناسان آن روزگار مراجعه می‌کنند و در نهایت مرحوم «حبیب... فاضلی»، آن را قرآنی به خط کوفی می‌خواند. چند سال بعد، کارشناسان، وقف‌نامه این قرآن را کشف می‌کنند و در بررسی آن متوجه می‌شوند این نسخه را شخصی به نام «مسلم بن حسین حسوله» از طرف کشوادبن املاس وقف حرم امام رضا^(ع) کرده‌است. به این صورت، این گنج عظیم که قدیمی‌ترین قرآن دارای تاریخ در جهان اسلام و سومین قرآن نوشته شده در جهان بر روی کاغذ است، امکان بقا می‌یابد.

- دیگر قرآن‌های قدیمی

در گنجینه آستان قدس به جز این قرآن که الحق باید به آن لقب الماس تاج کتابت داد، قرآن‌های دیگری هم هستند که ارزش هیچ کدام‌شان با عیار پول قابل شمار نیست که قرآن وقفی ابوالقاسم سیمجور (دومین قرآن قدیمی گنجینه حرم) متعلق به سال ۳۸۳قمری، «قرآن ابن کثیر، کتابت شده در سال ۲۹۳قمری به همت ابوالقاسم منصوب بن محمدبن کثیر، صاحب دیوان و مسئول امور اداری خراسان در روزگار سلاطین غزنوی، قرآن کتابت شده به خط «ابوالبرکات» متعلق به قرن چهارم هجری و قرآن «عثمان بن حسین وراق»، از آن جمله هستند.

- کلام...، مجید منسوب به خط ائمه اطهار^(ع)

علاوه بر این‌ها پنج قرآن دیگر هستند که کارشناسان و کارگزاران آستان قدس رضوی از آن‌ها با عنوان قرآن‌های منسوب به خط ائمه اطهار^(ع) نگهداری می‌کنند که به ترتیب منسوب به امام علی^(ع)، امام حسن^(ع)، امام حسین^(ع)، امام سجاد^(ع) و امام رضا^(ع) هستند.

SHAHRAHNEWS.IR

تاریخ و هویت